

Η πρόταση ίδρυσης συνταγματικού δικαστηρίου υπό το πρίσμα της εξέλιξης των σχέσεων μεταξύ εθνικού και ενωσιακού δικαίου¹

Κωνσταντίνου Θ. Γιαννακόπουλου Επίκουρου Καθηγητή Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών

Η πολυδιάστατη κρίση που μαστίζει τη χώρα μας δεν οφείλεται στο ισχύον εθνικό Σύνταγμα. Ενδεχόμενη δε νέα αναθεώρηση του τελευταίου δεν αποτελεί λύση στα υπάρχοντα προβλήματα, τα οποία αφορούν πρωτίστως την πραγματική λειτουργία και όχι τον σχεδιασμό των θεσμών. Εντούτοις, η πολιτική εξουσία, προσπαθώντας να επιβιώσει μέσα στις συμπληγάδες της συγκυρίας, φαίνεται να αναζητεί σε μία νέα συνταγματική αναθεώρηση ένα άλλοθι, μία θεσμική περαίωση των όποιων ευθυνών της και μία νέα πίστωση χρόνου για την προσαρμογή της στους όποιους καινούργιους θεσμούς προκύψουν από την αναθεώρηση αυτή.

Δεν πρόκειται για ένα νέο φαινόμενο. Κατά τη διάρκεια της μεταπολίτευσης, περιόδου κατά την οποία οι συνταγματικοί θεσμοί εμφάνισαν μία πρωτόγνωρη κανονικότητα, η αδυναμία της πολιτικής εξουσίας να αναπτύξει αξιόλογο και αξιόπιστο έργο εντός των θεμελιωδών κανόνων, συχνά την οδήγησε να μετατρέψει σε πρόταγμα της δράσης της την μεταβολή των κανόνων αυτών. Τούτο μπορεί να εξηγηθεί, εκτός των άλλων, από την εντύπωση που επικρατεί μεταξύ των πολιτικών ότι, στην πράξη, η συνταγματική αναθεώρηση αποτελεί ένα –ίσως το τελευταίο– πεδίο ελεύθερης δράσης της πολιτικής εξουσίας, το οποίο δεν υπάγεται στον δικαστικό έλεγχο που έχει επιβάλει δραστικούς περιορισμούς στην άσκηση της νομοθετικής και της εκτελεστικής λειτουργίας. Έτσι, ιδίως στους πολιτικούς, η συνταγματική αναθεώρηση φαντάζει ως ένα ανέλεγκτο πεδίο δράσης, μέσω του οποίου μπορεί να διαρρυθμίζεται κατά το δοκούν και ο ίδιος ο δικαστικός έλεγχος της δράσης των κρατικών οργάνων. Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο ότι, κυρίως μετά το 1986, η πολιτική εξουσία, σπεύδοντας να ενεργοποιήσει τη διαδικασία αναθεώρησης, κάθε φορά που της το επιτρέπει το άρθρο 110 του Συντάγματος, προβάλλει, ως επωδό, την ανάγκη μεταρρυθμίσεων στη δικαιοσύνη και, μεταξύ αυτών, την ειδικότερη ανάγκη ίδρυσης συνταγματικού δικαστηρίου στο οποίο θα συγκεντρωθεί –με τον έναν ή τον άλλο τρόπο²– ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων³.

¹ Το κείμενο αποδίδει την εισήγηση του συγγραφέα στην επιστημονική διμερίδα του Ινστιτούτου Στρατηγικών και Αναπτυξιακών Μελετών (ΙΣΤΑΜΕ) «Ανδρέας Παπανδρέου», που πραγματοποιήθηκε, στις 25-26.2.2013, στην Αθήνα, με θέμα «Η πρόκληση της Αναθεώρησης του Συντάγματος».

² Πρβλ., ως προς τα διάφορα συστήματα συγκεντρωμένου ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων σε κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Κ. Γιαννακόπουλου, Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2013, ιδίως αρ. 31 επ..

³ Για μία ιστορική αναδρομή στις σχετικές προτάσεις, βλ. Κ. Χρυσόγονου, Παρόν και μέλλον της συνταγματικής δικαιοσύνης στην Ελλάδα, in Ε. Βενιζέλου – Κ. Χρυσόγονου, Το πρόβλημα της συνταγματικής δικαιοσύνης στην Ελλάδα, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2006, σ. 49 επ., ιδίως σ. 102 επ., Α. Μανιτάκη, Η ίδρυση Συνταγματικού Δικαστηρίου στις συμπληγάδες της συνταγματικής και της κοινής δικαιοσύνης, in Α. Μανιτάκη – Α. Φωτιάδου (επιμ.), Το Συνταγματικό Δικαστήριο σε ένα σύστημα παρεμπόμπτος ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2008, σ. 67 επ.. Βλ. και Χ. Τσιλιώτη, Η πρόταση για ίδρυση Συνταγματικού Δικαστηρίου στην Ελλάδα: Τομή στο ελληνικό σύστημα ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων ή «ώδινεν όρος και έτεκε μυν», ΕφημΔΔ 2/2007, σ. 241 επ..

Ωστόσο, μέσα σε αυτόν τον αναθεωρητικό οίστρο, ο οποίος μάλιστα εμφανίζεται αντιστρόφως ανάλογος προς το εύρος της υφιστάμενης συναίνεσης, η πολιτική εξουσία μάλλον παραγνωρίζει ότι η αναθεωρητική λειτουργία δεν αποτελεί δικαστικώς ανέλεγκτο πεδίο δράσης⁴. Κι αν τα εθνικά δικαστήρια απλώς επισήμαναν χωρίς να υλοποιήσουν, μέχρι στιγμής, τη δυνατότητα δικαστικού ελέγχου της, ως συνταγματικής λειτουργίας⁵, δεν συνέβη το ίδιο με το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ) και το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ). Οι πολύ γνωστές υποθέσεις του «βασικού μετόχου»⁶ και του «επαγγελματικού ασυμβίβαστου»⁷ κατέδειξαν ότι η συνταγματική αναθεώρηση οριοθετείται τόσο από το ενωσιακό δίκαιο όσο και από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ). Η δε πολιτική εξουσία οφείλει να παίρνει στα σοβαρά τις επιταγές, ιδίως, του δικαίου της Ένωσης, διότι, όπως κρίθηκε, στην υπόθεση *Αγγελιδάκη* που αφορούσε τους συμβασιούχους του Δημοσίου, «όλες οι αρχές των κρατών μελών έχουν την υποχρέωση να εξασφαλίζουν την πλήρη αποτελεσματικότητα

⁴ Ως προς την αποδοχή της δυνατότητας δικαστικού ελέγχου της συνταγματικής αναθεώρησης, βλ. Α. Σβώλου, *Η αναθεώρηση του Συντάγματος*, Η Θέμις, Αθήναι 1933, σ. 112 επ., Α. Μάνεση, *Η αναθεώρηση του Συντάγματος* (συμβολή εις την ερμηνείαν του άρθρου 108), in του ιδίου, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη (1954-1979)*, Ι, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 1980, σ. 118 επ., ιδίως σ. 174 επ., Α. Μανιτάκη, *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο*, Τόμος Ι, Θεμελιώδεις Έννοιες, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2004, σ. 330 επ., Π. Παυλόπουλου, *Η συνταγματική κατοχύρωση της αιτήσεως ακυρώσεως*. Μια σύγχρονη έποψη του κράτους δικαίου, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1982, σ. 39, του ιδίου, *Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος ως προς τον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων*, in Εταιρία Δικαστικών Μελετών, *Συμβολές II – Εισηγήσεις για την αναθεώρηση του Συντάγματος: Συνταγματικό Δικαστήριο – Δικαστική Εξουσία*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1998, σ. 67 επ., ιδίως σ. 71, Φ. Σπυρόπουλου, *Εισαγωγή στο Συνταγματικό Δίκαιο*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2006, σ. 154 επ., του ιδίου, *Δικαστικός έλεγχος των interna corporis* (άρθρο 28 παρ. 2 και 3 Σ), *ΤοΣ* 2012, σ. 143 επ., ιδίως σ. 144-145, Ε. Βενιζέλου, *Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος* 1975, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 251 επ., του ιδίου, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, αναθεωρημένη έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2008, σ. 67 επ., Π. Παραρά, *Οι περιορισμένες εξουσίες της Αναθεωρητικής Βουλής*, *ΤοΣ* 1993, σ. 311 επ., Αθ. Ράικου, *Γενική Πολιτειολογία & Συνταγματικό Δίκαιο*, Οργανωτικό Μέρος II, 4η έκδοση, Οργανωτικό Μέρος II, 4η έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, 2012, σ. 327, Φ. Βασιλόγιαννη – Β. Βουτσάκη, *Προκαταρκτικά ζητήματα της αναθεώρησης του συντάγματος*, in Γ. Παπαδημητρίου (επιμ.), *Αναθεώρηση του Συντάγματος και εκσυγχρονισμός των θεσμών*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2000, σ. 3 επ.. Ως προς την αμφισβήτηση της δυνατότητας δικαστικού ελέγχου της συνταγματικής αναθεώρησης, βλ. Κ. Χρυσόγονου, *Σκέψεις για τη δικαστική αντιμετώπιση της αναθεώρησης του Συντάγματος*, *ΤοΣ* 1997, σ. 229 επ., Ξ. Κοντιάδη, *Η Αναθεώρηση του Συντάγματος*, Ι. Μεθοδολογικά θεμέλια. Συμβολή στη συνταγματική θεωρία της πλουραλιστικής δημοκρατίας, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2000, σ. 363 επ., ιδίως σ. 379.

⁵ Βλ. την απόφαση του Ανότατου Ειδικού Δικαστηρίου (ΑΕΔ) 11/2003, στην οποία έγινε δεκτό ότι η συνταγματική αναθεώρηση θα μπορούσε να ελεγχθεί ως προς τυχόν υπέρβαση του εύρους της εντολής της προηγούμενης Βουλής προς την αναθεωρητική Βουλή (σκέψη 6). Πρβλ. απόψεις που διατυπώθηκαν και στις παραπεμπτικές στην Ολομέλεια αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας (ΣτΕ) 2905-9, 2914/2003 και 2478/2006.

⁶ Βλ. την απόφαση του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΔΕΚ), 16.12.2008, C-213/07, *Μηχανική*. Βλ., σχετικώς, Κ. Γιαννακόπουλου, *Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων*, ό.π., ιδίως αρ. 415 επ..

⁷ Βλ. την απόφαση ΕΔΔΑ, 15.6.2006, *Λυκουρέζος κατά Ελλάδα*, στην οποία κρίθηκε ότι η εφαρμογή του επαγγελματικού ασυμβίβαστου που θεσπίστηκε με την αναθεώρηση του 2001 στους βουλευτές που είχαν εκλεγεί το 2000 παραβίασε το άρθρο 3 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ. Βλ., σχετικώς, Ν. Κ. Αλιβιζάτου, *Το Σύνταγμα και οι Εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010*, Εκδόσεις Πόλις, 2011, σ. 649, Θ. Ραπτόπουλου, *Η εφαρμοσιμότητα των συνταγματικών διατάξεων που περιέχουν ανενεργές επιφυλάξεις υπέρ του νόμου*. Μερικές σκέψεις για την κανονιστική δύναμη του Συντάγματος με αφορμή τις αποφάσεις *Λυκουρέζος* και *Σιταρόπουλος* του ΕΔΔΑ, *ΕφημΔΔ* 1/2011, σ. 138 επ..

των διατάξεων του κοινοτικού δικαίου (...), ακόμη και όταν οι αρχές αυτές προβαίνουν σε αναθεώρηση του Συντάγματος»⁸.

Σκοπός της παρούσας εισήγησης είναι να αναδείξει ότι τυχόν υιοθέτηση της πρότασης, που τίθεται και πάλι, για την ίδρυση συνταγματικού δικαστηρίου στη χώρα μας, στο οποίο επιδιώκεται να συγκεντρωθεί –εκτός των άλλων– ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων⁹, δεν φαίνεται να συνάδει με την εξέλιξη των σχέσεων μεταξύ του εθνικού και του ενωσιακού δικαίου. Προς τον σκοπό αυτόν, δεν θα επαναλάβω τη γνωστή αντιπαράθεση επιχειρημάτων υπέρ του διάχυτου ή του συγκεντρωμένου ελέγχου, η οποία, κατά τις ουσιώδεις πτυχές της, παραμένει μάλλον αναλλοίωτη από τον μεσοπόλεμο μέχρι σήμερα¹⁰. Θα εστιάσω την ανάλυσή μου, αφενός, στην επίδραση που ασκεί το ενωσιακό δίκαιο στην οργάνωση του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων (I) και, αφετέρου, στην κρίση του θεσμού του συνταγματικού δικαστηρίου που επιτείνεται εξαιτίας της επίδρασης αυτής (II).

I. Η επίδραση του ενωσιακού δικαίου στην οργάνωση του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων

Η διεκδίκηση εκ μέρους της έννομης τάξης της Ένωσης του ελέγχου της θεμελιακότητας κάθε ευρωπαϊκού ή εθνικού κανόνα δικαίου οδήγησε στη διαμόρφωση ενός συστήματος διάχυτου, παρεμπόδιου και συγκεκριμένου ελέγχου της συμβατότητας των εθνικών νόμων με το ενωσιακό δίκαιο. Το σύστημα αυτό συνοψίστηκε από το ΔΕΚ στην απόφαση *Simmental*, στην οποία έγινε δεκτό ότι «κάθε εθνικός δικαστής που επιλαμβάνεται αρμοδίως μίας διαφοράς έχει την υποχρέωση να εφαρμόζει στο ακέραιο το κοινοτικό δίκαιο και να προστατεύει τα δικαιώματα τα οποία αυτό απονέμει στους ιδιώτες, αφήνοντας ανεφάρμοστη κάθε

⁸ Βλ. την απόφαση του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΔΕΚ), 2.4.2009, C-378 – 380/07, σκέψη 207.

⁹ Βλ. τις προτάσεις του κόμματος της Ν. Δημοκρατίας σχετικά με την αναθεώρηση του Συντάγματος, http://www.nd.gr/web/oi_protaseis_mas_gia_ti_suntagmatiki_anatheorisi_gia_na_anoiksei_o_dromos_gia_ti_nea_metapoliteusi. Βλ. και Ι. Βαρβιτσιώτη, Ανάγκη για Συνταγματικό Δικαστήριο, εφημερίδα «Η Καθημερινή», 13.1.2013, Γ. Κασιμάτη, Έχουμε δημοκρατία χωρίς ...δήμο, συνέντευξη στην εφημερίδα «Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία», 3.2.2013, Γ. Σωτηρέλη, Χρειάζεται αναθεώρηση του Συντάγματος;, εφημερίδα «Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία», 3.2.2013. Την ίδρυση συνταγματικού δικαστηρίου πρότεινε προσφάτως και ο Β. Σκουρής σε ομιλία του σε εκδήλωση του ΕΛΙΑΜΕΠ (Ελληνικού Ιδρύματος Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής), που διοργανώθηκε, στις 16.5.2013, στην Αθήνα, με θέμα «Γιατί δυσλειτουργεί η Δικαιοσύνη;» (<http://www.eliamep.gr/events>). Παρόμοια πρόταση είχαν επαναφέρει, πριν από δύο χρόνια, ο Κ. Χρυσόγονος, Σχεδίασμα εκδημοκρατισμού. Δώδεκα σκέψεις για μια άλλη αναθεώρηση, www.constitutionalism.gr, καταχώρηση 22.5.2011, και, πριν από τρία χρόνια, ο Χ. Ανθόπουλος, Μία συνταγματική δεκαετία. Η συμβολή της αναθεώρησης του 2001 και η προοπτική μίας νέας αναθεώρησης, εφημερίδα «Έθνος», 13.1.2010.

¹⁰ Ως προς τη σύγκριση μεταξύ συγκεντρωτικού και διάχυτου συστήματος ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, βλ., μεταξύ πολλών, Α. Ι. Σβώλου, Η έρευνα της συνταγματικότητας των νόμων υπό των δικαστηρίων (ανατύπωση εκ του περιοδικού «Δικαιοσύνη», 1927, σ. 227-236), in του ίδιου, Νομικά Μελέται, τ. II, Εκδοτικός οίκος Ι.Ν. Ζαχαρόπουλου, Εν Αθήναις - 1958, σ. 213 επ., Η. Kelsen, La garantie juridictionnelle de la Constitution (la justice constitutionnelle), RDP 1928, σ. 197 επ., Γ. Κασιμάτη, Συνταγματική Δικαιοσύνη, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1999, , ιδίως σ. 68 επ., Α. Μανιτάκη, Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος I, Θεμελιώδεις Έννοιες, ό.π., σ. 467 επ.. Βλ., επίσης, Α. Τάκη - Χ. Χατζή, Σκέψεις σχετικά με την πρόταση δημιουργίας Συνταγματικού Δικαστηρίου στη χώρα μας, in Γ. Θεοδόση, Α. Τάκη, Χ. Χατζή, Μ. Πικραμένου, Α. Παπαδαμάκη, Χ. Χρυσανθάκη (επιμ.), Η Δικαιοσύνη και το Σύνταγμα. Ορισμένα κρίσιμα προβλήματα, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, σ. 53 επ..

ενδεχομένως αντίθετη διάταξη του εθνικού δικαίου, είτε προγενέστερη είτε μεταγενέστερη του κανόνα του κοινοτικού δικαίου»¹¹.

Το εν λόγω σύστημα δικαστικού ελέγχου της συμβατότητας των νόμων επηρεάζει τα διάφορα συστήματα περισσότερο ή λιγότερο συγκεντρωμένου δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων που ισχύουν σε διάφορα κράτη μέλη. Βεβαίως, στο πλαίσιο της λεγόμενης «δικονομικής αυτονομίας» των κρατών μελών¹², το δίκαιο της Ένωσης αποδέχεται ότι σε κάθε κράτος μέλος ανήκει να καθορίζει αν θα υπάρχει στην εθνική έννομη τάξη του έλεγχος συνταγματικότητας των νόμων και, αν ναι, ποια θα είναι τα αρμόδια δικαστήρια και ποιες οι διαδικαστικές λεπτομέρειες για την άσκηση αυτού του ελέγχου¹³. Εντούτοις, αυτή η καταρχήν ουδετερότητα του δικαίου της Ένωσης απέναντι στο σύστημα ελέγχου της συνταγματικότητας που μπορεί να ισχύει σε ένα κράτος μέλος αίρεται, μεταξύ άλλων, όταν η λειτουργία του εν λόγω συστήματος θέτει σε κίνδυνο την αποτελεσματικότητα του διάχυτου ελέγχου της συμβατότητας των εθνικών κανόνων με το ενωσιακό δίκαιο ή την αποτελεσματικότητα της δικαστικής προστασίας των δικαιωμάτων που πηγάζουν από το ίδιο δίκαιο¹⁴.

Στο πλαίσιο αυτό, το δίκαιο της Ένωσης, προασπίζοντας τη δυνατότητα ευθέως και άμεσου διαλόγου κάθε εθνικού δικαστή με το ΔΕΕ και αποσυνδέοντας την ενεργοποίηση του ελέγχου της συμβατότητας των νόμων από την ολοκλήρωση του ελέγχου της συνταγματικότητάς τους, καταρχήν ευνοεί την αποκέντρωση του ελέγχου συνταγματικότητας και απαγορεύει την υποχρεωτική και απόλυτη προτεραιότητά του απέναντι στον έλεγχο συμβατότητας¹⁵.

Συναφώς, το ενωσιακό δίκαιο μπορεί να φτάσει σε σημείο να καταστήσει αλυσιτελή ή και να απαγορεύσει τον έλεγχο συνταγματικότητας ενός νόμου, όπως συμβαίνει όταν ο νόμος αυτός έχει κριθεί από το ΔΕΕ ως αντίθετος προς το ενωσιακό δίκαιο¹⁶ ή

¹¹ Βλ. την απόφαση ΔΕΚ, 9.3.1978, 106/77, σημείο 21. Βλ., σχετικώς, S. Rodin, Back to the Square One – the Past, the Present and the Future of the Simmenthal Mandate (October 7, 2010), European Constitutional Law Network, 8th Annual Conference, October 2010, SSRN: <http://ssrn.com/abstract=1837237>, κεφ. 3, B. Brunessen, La jurisprudence Simmenthal dans la force de l'âge. Vers une complétude des compétences du juge national?, RFDA 2011, σ. 367 επ., Κ. Γιαννακόπουλου, Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, ό.π., ιδίως αρ. 19 επ..

¹² Για μία κριτική ανάλυση της έννοιας της «δικονομικής αυτονομίας» των κρατών μελών, βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, ό.π., ιδίως αρ. 57 επ..

¹³ Βλ. την απόφαση ΔΕΚ, 7.7.1981, 158/80, Rewe, στην οποία κρίθηκε ότι η κοινοτική έννομη τάξη «δεν εκφράζει την πρόθεση δημιουργίας, ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων και με σκοπό τη διασφάλιση της εφαρμογής του ευρωπαϊκού κοινοτικού δικαίου, άλλων μέσων ένδικης προστασίας πλην αυτών που προβλέπει το εθνικό δίκαιο» (σκέψη 44). Βλ. και Κ. Γιαννακόπουλου, Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, ό.π., αρ. 63 επ..

¹⁴ Βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, ό.π., αρ. 64 επ..

¹⁵ *Idem*, αρ. 69 επ..

¹⁶ Όπως έχει κριθεί, σε περίπτωση κατά την οποία με απόφαση του ΔΕΕ, η οποία εκδόθηκε επί προσφυγής της Επιτροπής, αναγνωρισθεί ότι ορισμένες νομοθετικές διατάξεις κράτους μέλους αντιβαίνουν προς τη Συνθήκη, αυτό συνεπάγεται όχι μόνο την υποχρέωση των αρχών που συμμετέχουν στην άσκηση της νομοθετικής εξουσίας να τροποποιήσουν τις εν λόγω διατάξεις ώστε να είναι σύμφωνες με τις απαιτήσεις του δικαίου της Ένωσης, αλλά και την υποχρέωση των δικαστηρίων του κράτους τούτου, στο πλαίσιο άσκησης της αποστολής τους, να διασφαλίζουν την τήρηση της απόφασης του ΔΕΕ. Βλ. την απόφαση ΔΕΚ, 14.12.1982, C-314 έως 316/81, 83/82, Alex Waterkeyn

όταν πρόκειται για νόμο που μεταφέρει στο εθνικό δίκαιο σαφείς και ανεπιφύλακτους κανόνες του παράγωγου δικαίου της Ένωσης¹⁷.

Εξάλλου, όταν κατά ορισμένων νομοθετικών διατάξεων προβάλλονται ταυτοχρόνως αιτιάσεις αντισυνταγματικότητας και ασυμβατότητας προς το ενωσιακό δίκαιο, ο έλεγχος της συμβατότητας των διατάξεων αυτών που πρέπει να ασκείται από κάθε εθνικό δικαστήριο μπορεί να υποκαταστήσει τον έλεγχο συνταγματικότητάς τους¹⁸. Οι περιπτώσεις δε στις οποίες είναι δυνατή μια τέτοια υποκατάσταση είναι πλέον πολυάριθμες, αν ληφθεί υπόψη, αφενός, ότι ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ένωσης, ο οποίος περιλαμβάνει διατάξεις παρόμοιες προς τις συνταγματικές διατάξεις που κατοχυρώνουν θεμελιώδη δικαιώματα, έχει καταστεί τμήμα του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου¹⁹ και, αφετέρου, ότι, στις χώρες που βρίσκονται ή θα βρίσκονται υπό καθεστώς «Μνημονίου», όπως η Ελλάδα, η συντριπτική πλειοψηφία των νομοθετικών μέτρων αντιμετώπισης της οικονομικής κρίσης πλαισιώνεται από αποφάσεις του Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης που λαμβάνονται δυνάμει των άρθρων 129 και 136 ΣΛΕΕ²⁰.

Ενόψει των προαναφερθέντων, το ενωσιακό δίκαιο παρακινεί τα κράτη μέλη να εισαγάγουν ή να διατηρήσουν τον παρεμπόμπτο έλεγχο συνταγματικότητας των νόμων, καθιστώντας, παραλλήλως, λιγότερο ελκυστική την εφαρμογή εθνικών

και Jean Cayard, σκέψεις 14 και 15. Βλ., επίσης, την απόφαση ΔΕΚ, 19.1.1993, C-101/91, Επιτροπή κατά Ιταλίας, σκέψη 24, και την απόφαση ΣτΕ 482/2010, σκέψη 4.

¹⁷ Βλ. την απόφαση ΔΕΚ, 22.6.2010, C-188/10 και C-189/10, Melki και Abdeli, σκέψη 56. Βλ., σχετικώς, Χ. Παπαδημητρίου, Η μη δυνατότητα ελέγχου της συνταγματικότητας του κοινοτικού δικαίου από τα εθνικά δικαστήρια, Δ 2006, σ. 517 επ., F.-X. Millet, Le contrôle de constitutionnalité des lois de transposition. Etude de droit comparé France-Allemagne, L'Harmattan, 2011, σ. 41 επ., Κ. Γιαννακόπουλου, Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, ό.π., αρ. 272 επ..

¹⁸ Βλ., π.χ., την απόφαση ΣτΕ Δ' 2144/2009, στην οποία το Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο έκρινε ανεφάρμοστη τη διάταξη του άρθρου 2, παρ. 1, του Ν. 3037/2002, ως προς την εγκατάσταση και λειτουργία ηλεκτρονικών παιγνίων, λόγω καταφανούς αντίθεσής της με το κοινοτικό δίκαιο και δεν ασχολήθηκε με την αντισυνταγματικότητά της, η οποία είχε μεν κριθεί πρόδηλη από την Επιτροπή Αναστολών του ίδιου Τμήματος, πλην όμως η οριστική διαπίστωση της οποίας, σε κάθε περίπτωση, θα καθυστερούσε, διότι προϋπέθετε, κατά το άρθρο, 100, παρ. 5, του Συντάγματος, παραπομπή στην Ολομέλεια του Δικαστηρίου. Βλ., σχετικώς, Κ. Γιαννακόπουλου, Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, ό.π., αρ. 267 επ..

¹⁹ Βλ. το άρθρο 6, παρ. 1, της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΣΕΕ).

²⁰ Όπως αναφέρεται στην αιτιολογική έκθεση του Ν. 4046/2012 (*«Έγκριση των Σχεδίων Συμβάσεων Χρηματοδοτικής Διευκόλυνσης μεταξύ του Ευρωπαϊκού Ταμείου Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας (Ε.Τ.Χ.Σ.), της Ελληνικής Δημοκρατίας και της Τράπεζας της Ελλάδος, του Σχεδίου του Μνημονίου Συνεννόησης μεταξύ της Ελληνικής Δημοκρατίας, της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και της Τράπεζας της Ελλάδος και άλλες επείγουσες διατάξεις για τη μείωση του δημοσίου χρέους και τη διάσωση της εθνικής οικονομίας»*), «Όλα τα εξαιρετικού χαρακτήρα μέτρα που λαμβάνει η χώρα στο πλαίσιο αυτό ενσωματώνονται σε αποφάσεις του Συμβουλίου της Ε.Ε., οι οποίες εκδίδονται στο πλαίσιο της διαδικασίας υπερβολικού ελλείμματος της Ε.Ε., διαδικασία στην οποία ενταχθήκαμε τον Απρίλιο του 2009. (...) οι αποφάσεις του Συμβουλίου της Ε.Ε., που προσδίδουν ενωσιακή νομιμότητα στα μέτρα που λαμβάνει η χώρα μας στο πλαίσιο της δημοσιονομικής προσαρμογής της, τροποποιούνται και επικαιροποιούνται κατόπιν της αξιολόγησης της πορείας εφαρμογής του προγράμματός μας από την Τρόικα εν όψει της εκταμίευσης κάθε νέας δόσης από το πρόγραμμα χρηματοδότησης της οικονομίας μας. (...) Η χώρα μας πρέπει να συμμορφωθεί προς τις διεθνείς υποχρεώσεις της έναντι της Ε.Ε., της Ζώνης του Ευρώ, αλλά και των εταίρων της που την στηρίζουν για να υλοποιηθεί το πρόγραμμα της δημοσιονομικής της προσαρμογής. Είμαστε, λοιπόν, υποχρεωμένοι να ενσωματώσουμε στο δικαίό μας τις ειδικές δεσμεύσεις που αναλαμβάνουμε στο πλαίσιο των άρθρων 126.9 και 136.1α της ΣΛΕΕ». Πρβλ. Π. Γκλαβίνη, Τα όρια του συνταγματικού πατριωτισμού και η διεθνής ανάγνωση του Μνημονίου, ΝοΒ 2012, σ. 2725 επ., ιδίως σ. 2727 επ..

μηχανισμών συγκέντρωσης του δικαστικού ελέγχου των νόμων²¹. Για παράδειγμα, στη μεν Γαλλία, η ανάπτυξη του ελέγχου της συμβατότητας των νόμων από τα τακτικά δικαστήρια, ο οποίος είχε φτάσει να υποκαταστήσει, στην πράξη, τον ελλείποντα κατασταλακτικό έλεγχο συνταγματικότητας, συνηγόρησε στη σχετική αποκέντρωση με τη θέσπιση, για πρώτη φορά, ενός κατασταλακτικού και παρεμπόδιοντος ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων το 2008²². Στη δε Ελλάδα, ο έλεγχος της συμβατότητας των νόμων προς το ευρωπαϊκό δίκαιο αντιστάθμισε την τάση συγκέντρωσης του ελέγχου συνταγματικότητάς τους στις Ολομέλειες των ανώτατων δικαστηρίων με τη ρύθμιση της παρ. 5 του άρθρου 100 Σ., την οποία εισήγαγε η αναθεώρηση του 2001²³. Εξάλλου, η όποια ανάγκη διασφάλισης ταχύτερου²⁴ και ενδεχομένως ευθέως²⁵ δικαστικού ελέγχου των νόμων, που προκύπτει και υπό την επίδραση του ενωσιακού δικαίου, δεν οδηγεί υποχρεωτικώς στη θέσπιση ενός συνταγματικού δικαστηρίου, καθώς μπορεί να εξυπηρετηθεί, σε ικανοποιητικό βαθμό, ακόμη και στο πλαίσιο του συστήματος διάχυτου ελέγχου που ισχύει στη χώρα μας, ιδίως κατόπιν των προσαρμογών που έχουν γίνει στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας²⁶, των πρόσφατων μεταρρυθμίσεων της διοικητικής δικονομίας, κυρίως με τον Ν. 3900/2010²⁷, και μίας

²¹ Βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, *ό.π.*, αρ. 70 επ..

²² Ως προς την επίδραση των δεδομένων του δικαίου της Ένωσης στην αναθεώρηση του συστήματος ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων στη Γαλλία, βλ. F.-X. Millet, Pour l'introduction d'un article 234 dans la Constitution française, *Les Petites Affiches*, 2.4.2009, n° 80, σ. 4 επ., του ιδίου, *Le Contrôle de constitutionnalité des lois de transposition. Étude de droit comparé France – Allemagne*, *ό.π.*, σ. 37 επ. και 130 επ., Ο. Quirico, *Le contrôle de constitutionnalité français dans le contexte européen et international: Une question de priorités*, *European Journal of Legal Studies* 2010, σ. 77 επ., F. Hamon – C. Wiener, *La justice constitutionnelle en France et à l'étranger*, *LGDJ* 2011, σ. 42, Fl. Chaltiel, *L'avènement de la QPC en France: du splendide isolement à la spécificité maintenue*, *Les Petites Affiches*, 5.5.2011, n° 89, σ. 39. Πρβλ. Ν. Κανελλοπούλου, Σκέψεις γύρω από το Κράτος Δικαίου και την ιδιομορφία των συστημάτων ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, *ΤοΣ* 1994, σ. 281 επ., ιδίως σ. 292 επ..

²³ Όπως έχει κριθεί, με αφορμή τον έλεγχο συμβατότητας των νόμων με την ΕΣΔΑ, στην απόφαση ΣτΕ Δ' 372/2005, «σε περίπτωση που, όπως εν προκειμένω, διαπιστώνεται από Τμήμα του Δικαστηρίου σύγκρουση διατάξεως τυπικού νόμου προς διάταξη όχι του Συντάγματος, αλλά διεθνούς συμβάσεως κρωθεισής με νόμο (όπως εν προκειμένω), η οποία, δυνάμει του άρθρου 28 παρ. 1 του Συντάγματος, έχει υπερνομοθετική ισχύ, δεν υφίσταται υποχρέωση παραπομπής του θέματος στην Ολομέλεια του Δικαστηρίου, σύμφωνα με την παράγραφο 5 του άρθρου 100 του Συντάγματος, η οποία προσετέθη με το από 6.4.2001 Ψήφισμα της Ζ' Αναθεωρητικής Βουλής (Α' 84)» (σκέψη 15). Βλ. και την απόφαση ΣτΕ Στ' 781/2009. Βλ., σχετικώς, F. Arnaoutoglou, Grèce: Le Conseil d'Etat, in J. Iliopoulos-Strangas (επιμ.), *Cours suprêmes nationales et cours européennes: concurrence ou collaboration?*, Athens-Brussels 2007, σ. 179 επ., ιδίως σ. 184 επ..

²⁴ Ως προς την υποχρέωση του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων να τηρεί τις δεσμεύσεις που πηγάζουν από τα άρθρα 6 της ΕΣΔΑ και 47 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ένωσης, βλ., αναλυτικώς, Κ. Γιαννακόπουλου, Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, *ό.π.*, αρ. 100 επ..

²⁵ Βλ., ως προς την ενδεχόμενη ανάγκη θέσπισης ευθείας συνταγματικής προσφυγής που μπορεί να πηγάζει και από το δίκαιο της Ένωσης, βλ., αναλυτικώς, Κ. Γιαννακόπουλου, Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, *ό.π.*, αρ. 102 επ..

²⁶ Βλ., ειδικότερα, ως προς την εξέλιξη της νομολογίας του Ανώτατου Διοικητικού Δικαστηρίου αναφορικώς προς τον έλεγχο νομοθετικών ρυθμίσεων ατομικού περιεχομένου που δεν προβλέπουν μέτρα εφαρμογής η προσβολή των οποίων θα μπορούσε να επιτρέψει τον κανονικό παρεμπόδιοντα έλεγχο της συνταγματικότητας των ρυθμίσεων αυτών, Κ. Γιαννακόπουλου, Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, *ό.π.*, αρ. 104 επ..

²⁷ Βλ., ιδίως, ως προς τους μηχανισμούς της *πilotικής δίκης* και του *προδικαστικού ερωτήματος* που επιφέρουν μία επιτάχυνση του ελέγχου συνταγματικότητας από το Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο, η οποία λειτουργεί απλώς ως αντίρροπη, εξισορροπητική τάση της προϊούσας αποκέντρωσης των αρμοδιοτήτων στο πλαίσιο της καταρχήν συγκεντρωτικής –κατά το Σύνταγμα– δομής της διοικητικής

αναγκαίας περαιτέρω οργανωτικής βελτίωσης όλων των τακτικών δικαστηρίων²⁸. Περαιτέρω, η πρόβλεψη προληπτικού ελέγχου συνταγματικότητας που θα επέκτεινε, κατά τρόπο ασφαλέστερο, και τον έλεγχο της τυπικής συνταγματικότητας, ο οποίος σε ορισμένες περιπτώσεις επιβάλλεται από το δίκαιο της Ένωσης²⁹, θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί απλώς με σχετική επέκταση των αρμοδιοτήτων του ΑΕΔ, χωρίς να ανατραπεί ο υφιστάμενος διάχυτος κατασταλτικός έλεγχος³⁰.

Την ίδια στιγμή, το δίκαιο της Ένωσης ασκεί πιέσεις αποκέντρωσης του ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων και στα κράτη μέλη που έχουν παράδοση στη συγκέντρωση αυτού του ελέγχου σε ένα συνταγματικό δικαστήριο. Οι εξωγενείς αυτές πιέσεις, οι οποίες συνδέονται, κατά κύριο λόγο, με τη δυνατότητα υποκατάστασης του ελέγχου συνταγματικότητας από τον έλεγχο συμβατότητας με το δίκαιο της Ένωσης ή την ΕΣΔΑ, συντονίζονται με τις ενδογενείς ροπές αποκέντρωσης του ελέγχου συνταγματικότητας που ασκούνται στα παραπάνω κράτη και κλονίζουν τον ίδιο τον θεσμό του συνταγματικού δικαστηρίου, ο οποίος έχει προβληθεί ως το σημαντικότερο, ίσως, δημιούργημα του συνταγματισμού τον 20ό αιώνα.

II. Η κρίση του θεσμού του συνταγματικού δικαστηρίου

Η ιστορική μεταβολή της σύλληψης του εθνικού Συντάγματος προς την κατεύθυνση ενός θεμελιώδους νόμου ο οποίος προστατεύει όχι μόνον αρμοδιότητες κρατικών οργάνων, αλλά και θεμελιώδη δικαιώματα, είχε ως αποτέλεσμα το Σύνταγμα να πρέπει να ερμηνεύεται και να εφαρμόζεται από κάθε δικαστή³¹. Έτσι, ακόμη και στα συστήματα συγκεντρωτικού ελέγχου συνταγματικότητας, οι τακτικοί δικαστές, οι οποίοι καλούνται να διασφαλίζουν την τήρηση του Συντάγματος και να εντοπίζουν τα ζητήματα αντισυνταγματικότητας που κανονικώς πρέπει να παραπεμφθούν προς επίλυση στο συνταγματικό δικαστήριο, συμμετέχουν στην ερμηνεία και στην εφαρμογή του Συντάγματος με αποτέλεσμα, συχνά, το έργο τους να ανταγωνίζεται ή ακόμη και να υποκαθιστά εκείνο του συνταγματικού δικαστηρίου. Οι τακτικοί δικαστές έχουν τη δυνατότητα υποκατάστασης του ελέγχου συνταγματικότητας από

δικαιοσύνης, Κ. Γιαννακόπουλου, Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, ό.π., αρ. 49 επ.. Βλ. και Γ. Δελλή, Η Διοικητική Δικαιοσύνη σε αναζήτηση ταχύτητας. Ανατρέποντας το μύθο της «ωραίας κοιωμένης», Νομική Βιβλιοθήκη, 2013, σ. 166 επ..

Ας σημειωθεί δε ότι, ενόψει της καθυστέρησης που θα προκαλεί η υποχρέωση παραπομπής των ζητημάτων αντισυνταγματικότητας από τα τακτικά δικαστήρια στο συνταγματικό δικαστήριο, δεν είναι αυτονόητο ότι τυχόν ίδρυση ενός τέτοιου δικαστηρίου θα συμβάλει στην επιτάχυνση της απονομής δικαιοσύνης. Βλ., σχετικώς, και Κ. Ρίζου, Συνταγματικό Δικαστήριο. Ανάγκη, ή ακόμη μια ατυχής μίμηση;, Ηλιαία 84/2013, σ. 29 επ., ιδίως σ. 30.

²⁸ Ως προς την ανάγκη οργανωτικής βελτίωσης του Συμβουλίου της Επικρατείας, βλ. Ν. Κ. Αλιβιζάτου, Το Συμβούλιο της Επικρατείας ως Συνταγματικό Δικαστήριο, Εισήγηση στο Επιμορφωτικό Σεμινάριο Κομοτηνής της Εθνικής Σχολής Δικαστικών Λειτουργιών, 6-9 Νοεμβρίου 2012.

²⁹ Ως προς την αναβάθμιση του δικαστικού ελέγχου της νομοθετικής διαδικασίας λόγω της επίδρασης του δικαίου της Ένωσης στο εθνικό δίκαιο, βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, ό.π., αρ. 219 επ..

³⁰ Πρβλ., ως προς τη σκοπιμότητα αναβάθμισης του συνταγματικού ρόλου του ΑΕΔ, Χ. Γεραρή, Αναβάθμιση ή μετεξέλιξη του Ανωτάτου Ειδικού Δικαστηρίου, in Α. Μανιτάκη – Α. Φωτιάδου (επιμ.), Το Συνταγματικό Δικαστήριο σε ένα σύστημα παρεμπόπτοντος ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, ό.π., σ. 121 επ..

³¹ Βλ. Μ. Aragón Reyes, Estudios de derecho constitucional, Edición nº 2, Estudios de derecho constitucional, 2009, σ. 130 επ..

τη σύμφωνη προς το Σύνταγμα ερμηνεία των νόμων, η οποία μπορεί να οδηγήσει σε ερμηνείες «διορθωτικές» ή «τροποποιητικές» του νόμου³². Εξάλλου, πολλές φορές οι τακτικοί δικαστές αποφεύγουν να απευθυνθούν στο οικείο συνταγματικό δικαστήριο, προκειμένου να αποφύγουν είτε την καθυστέρηση της επίλυσης των σχετικών ζητημάτων αντισυνταγματικότητας είτε την αμφισβήτηση νομολογιακών τους παραδοχών ως προς την ερμηνεία των νόμων³³. Στο πλαίσιο αυτό, τα συνταγματικά δικαστήρια καλούνται πλέον να ελέγχουν, εκτός από τους νόμους, και τον ακτιβισμό των τακτικών δικαστηρίων και, πάντως, να λαμβάνουν σοβαρά υπόψη τις ερμηνευτικές παραδοχές των τελευταίων, όπως καταδεικνύει, με παραδειγματικό τρόπο, η ιταλική θεωρία του «ζωντανού δικαίου» (« *diritto vivente* »), σύμφωνα με την οποία το ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο ελέγχει τη συνταγματικότητα της νομοθεσίας όπως αυτή ερμηνεύεται από το Ανώτατο Ακυρωτικό Δικαστήριο της χώρας³⁴.

Ο διάχυτος έλεγχος της συμβατότητας των εθνικών νόμων με το δίκαιο της Ένωσης ενισχύει περαιτέρω τον θεσμικό ρόλο των τακτικών δικαστηρίων ως προς τον έλεγχο των εθνικών νόμων. Όπως επισημαίνει ο V. Ferreres Comella, «[τ]α συνταγματικά δικαστήρια έχουν χάσει το γενικό μονοπώλιο επί των νόμων. Τα τακτικά δικαστήρια μπορούν πλέον να τους ελέγχουν υπό το κοινοτικό δίκαιο. Η αποδοχή της νομολογίας *Simmmenthal* μοιάζει με έγκλημα εσχάτης προδοσίας απέναντι στην Κελσενιανή τάξη πραγμάτων! Ειρωνικώς, εδώ έχουμε ένα Ευρωπαϊκό υπερεθνικό δικαστήριο που έχει 'αμερικανοποιήσει' την πρακτική του ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων στα διάφορα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης»³⁵.

Στο πλαίσιο αυτό, δεν τίθεται καταρχήν ζήτημα παραμερισμού του θεσμού του συνταγματικού δικαστηρίου, εκεί όπου ήδη ισχύει, διότι εξακολουθεί να κυριαρχεί η δυσπιστία απέναντι στους τακτικούς δικαστές και στη χειραφέτηση του δικαστικού από τον πολιτικό έλεγχο των νόμων. Συναφώς, παραμένει κυρίαρχη η αντίληψη ότι τα συνταγματικά δικαστήρια είναι σε θέση να εγγυηθούν την ασφάλεια δικαίου και να αντιμετωπίσουν καλύτερα τα –θεωρούμενα ως μη αμιγώς νομικά– ζητήματα αντισυνταγματικότητας των νόμων, κυρίως λόγω της σύνθεσης και της οργάνωσης των εν λόγω δικαστηρίων, καθώς επίσης λόγω της ικανότητάς τους να εγγυηθούν τις δημοκρατικές αξίες, ιδίως εφόσον μπορούν να αναπτύσσουν έναν άμεσο και συγκροτημένο διάλογο με την κυβερνητική πλειοψηφία που παρίσταται ενώπιόν

³² Βλ. V. Ferreres Comella, *The european model of constitutional review of legislation: Toward decentralisation?*, 2 Int'l J. Const. L. 461 (2004), ιδίως σ. 470-473 και 477-478, του ίδιου, *Constitutional Courts and Democratic Values: An European Perspective*, Yale University Press, 2009, σ. 111 επ..

³³ Βλ. V. Ferreres Comella, *Constitutional Courts and Democratic Values: An European Perspective*, ό.π., σ. 117.

³⁴ Ως προς τη θεωρία αυτή, βλ. C. Severino, *La doctrine du droit vivant*, Paris, Aix-en-Provence, Economica – PUAM, 2003, G. Zagrebelsky, *La doctrine du droit vivant*. AIJC 1986, σ. 55 επ., του ίδιου, *La doctrine du droit vivant et la question de constitutionnalité*, *Constitutions* 2010, σ. 9 επ., J.-J. Pardini, *Réalisme et contrôle des lois en Italie*, *Cahier du Conseil constitutionnel* n° 22 (Dossier: *Le réalisme en droit constitutionnel*) - juin 2007, <http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/francais/nouveaux-cahiers-du-conseil/cahier-n-22/cahier-du-conseil-constitutionnel-n-22-juin-2007.50554.html>, S. Lebedel, *La prise en compte du droit vivant dans les relations entre le Tribunal constitutionnel et le Tribunal suprême en Espagne*, <http://www.droitconstitutionnel.org/congresNancy/comN4/lebedelTD4.pdf>.

³⁵ Βλ. V. Ferreres Comella, *Constitutional Courts and Democratic Values: An European Perspective*, ό.π., σ. 126.

τους³⁶. Την ίδια στιγμή, ωστόσο, επισημαίνεται με έμφαση ότι η λειτουργία των συγκεντρωτικών συστημάτων ελέγχων και των οικείων συνταγματικών δικαστηρίων πρέπει να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα, κατά τρόπο ώστε ο έλεγχος συνταγματικότητας να μπορέσει να συντονιστεί με τον έλεγχο συμβατότητας. Προς τον σκοπό αυτόν, προτείνεται, καταρχάς, ένας βαθμός αποκέντρωσης του ελέγχου συνταγματικότητας με την αναγνώριση στα τακτικά δικαστήρια της αρμοδιότητας να εφαρμόζουν άμεσα τα νομολογιακά προηγούμενα του συνταγματικού δικαστηρίου· στη συνέχεια, το δικαστήριο αυτό να τροφοδοτεί με ερμηνευτικές οδηγίες τα τακτικά δικαστήρια· ακολούθως, το ίδιο δικαστήριο να παρεμβαίνει στον έλεγχο συμβατότητας, στις περιπτώσεις στις οποίες το ΔΕΕ, απαντώντας σε προδικαστικά ερωτήματα, αφήνει σχετική διακριτική ευχέρεια στον εθνικό δικαστή· τέλος, το συνταγματικό δικαστήριο να αναλαμβάνει τον συντονισμό του διαλόγου με το ΔΕΕ στις εξαιρετικές περιπτώσεις σύγκρουσης εθνικού συντάγματος και ενωσιακού δικαίου³⁷.

Όλες, όμως, αυτές οι προσπάθειες συντονισμού μεταξύ ελέγχου συνταγματικότητας και ελέγχου συμβατότητας στα συγκεντρωτικά συστήματα ελέγχου είναι περιορισμένης αποτελεσματικότητας, μολονότι τα συνταγματικά δικαστήρια δεν διστάζουν πλέον να θέσουν προδικαστικά ερωτήματα στο ΔΕΕ³⁸. Καθώς κάθε εθνικός δικαστής βαρύνεται με την υποχρέωση σύμφωνης προς το ενωσιακό δίκαιο ερμηνείας του εθνικού δικαίου και ο δικαστής της ουσίας μίας υπόθεσης παραμένει ο πλέον κατάλληλος να υποβάλλει χρήσιμα προδικαστικά ερωτήματα στο ΔΕΕ, αφού προηγουμένως έχει επιλύσει όλα τα τεθέντα ζητήματα εθνικού δικαίου, ο έλεγχος συνταγματικότητας διαπλέκεται με τον έλεγχο συμβατότητας τόσο στενά, ώστε πλέον σκόπιμο είναι, σε κάθε υπόθεση, οι δύο έλεγχοι να ασκούνται από τον ίδιο δικαστή. Αντιθέτως, η συγκέντρωση του ελέγχου συνταγματικότητας σε ένα συνταγματικό δικαστήριο οδηγεί καταρχήν στην ανάθεση καθενός από τους δύο ελέγχους σε διακριτές δικαιοδοσίες, με αποτέλεσμα τη σύγχυσή τους, την αύξηση των πιθανοτήτων έκδοσης αντιφατικών αποφάσεων και, πάντως, την υπέρμετρη καθυστέρηση στην απονομή δικαιοσύνης, κυρίως λόγω της σύνθετης γεωμετρίας που εμφανίζουν οι πιθανοί συνδυασμοί της άσκησης προδικαστικών ερωτημάτων προς το συνταγματικό δικαστήριο και προς το ΔΕΕ, όταν τίθενται ταυτοχρόνως ζητήματα αντισυνταγματικότητας και ασυμβατότητας της ίδιας νομοθετικής διάταξης³⁹.

³⁶ Βλ., σχετικώς, E. Lamarque, *The Italian Courts and Interpretation in Conformity with the Constitution, EU Law and the ECHR*, Associazione Italiana dei Costituzionalisti, n° 4/2012, δημοσίευση 13.11.2012, παρ. 8.

³⁷ Βλ. V. Ferreres Comella, *Constitutional Courts and Democratic Values: An European Perspective*, ό.π., ιδίως σ. 118 επ. και 130 επ..

³⁸ Ως προς την υποβολή τέτοιων ερωτημάτων από τα ίδια τα συνταγματικά δικαστήρια, βλ. F. Laffaille, *Il y a toujours une première fois. A propos de l'application de l'article 234 TCE par la Cour constitutionnelle italienne*, RTDeur 2009, σ. 459 επ., E. Saulnier-Cassia, *Viva el dialogo judicial!*, RTDeur 2012, σ. 271, σχόλιο στην απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Ισπανίας (Tribunal Constitucional de España), ord. (auto) n° 86/2011, της 9^{ης} Ιουνίου 2011, don Stefano Melloni. Βλ., επίσης, την απόφαση του Conseil constitutionnel, n° 2013-314P QPC, 4.4.2013, M. Jeremy F., με την οποία το γαλλικό Συνταγματικό Συμβούλιο υπέβαλε, για πρώτη φορά, προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ σε υπόθεση που αφορούσε το ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης.

³⁹ Για μία αναλυτική παρουσίαση αυτής της σύνθετης γεωμετρίας, βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, *Συνταγματικό Δικαστήριο και Ευρωπαϊκό Κοινοτικό Δίκαιο: Taking European Law Seriously*, ΕφημΔΔ 1/2006, σ. 10 επ., του ιδίου, Κ. Γιαννακόπουλου, *Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων*, ό.π., αρ. 74 επ..

Σε περίπτωση, λοιπόν, ίδρυσης συνταγματικού δικαστηρίου στη χώρα μας, η αναμενόμενη υποχρεωτική συγκέντρωση του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων στο δικαστήριο αυτό θα αναιρούσε την ισχύουσα σύμπτωση στο πρόσωπο του ίδιου δικαστή των δύο μορφών δικαστικού ελέγχου των νόμων, του ελέγχου συνταγματικότητας και του ελέγχου συμβατότητας⁴⁰. Το γεγονός αυτό όχι μόνον δεν θα βελτίωνε τη ρύθμιση των σχέσεων μεταξύ της εθνικής έννομης τάξης και της έννομης τάξης της Ένωσης, όπως υποστηρίζουν όσοι τάσσονται υπέρ της ίδρυσης συνταγματικού δικαστηρίου⁴¹, αλλά θα γεννούσε τους προαναφερθέντες κινδύνους ως προς την ποιότητα και την αποτελεσματικότητα και των δύο παραπάνω μορφών ελέγχου⁴². Σε κάθε περίπτωση, θα έφερνε σε τροχιά σύγκρουσης με το ενωσιακό δίκαιο το ισχύον σύστημα διάχτου, παρεμπίπτοντος και συγκεκριμένου ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, το οποίο, για εντελώς διαφορετικούς θεσμικούς και ιστορικούς λόγους, εμφανίζει⁴³ και διατηρεί⁴⁴ τα ίδια χαρακτηριστικά με το σύστημα ελέγχου της συμβατότητας των εθνικών νόμων με το δίκαιο της Ένωσης.

Άλλωστε, φαίνεται ότι, στο παρόν στάδιο εξέλιξης των σχέσεων μεταξύ του εθνικού και του ενωσιακού δικαίου, ένα συνταγματικό δικαστήριο πολύ δύσκολα μπορεί να αντιμετωπίσει τον ανταγωνισμό του ΔΕΕ και των τακτικών εθνικών δικαστηρίων. Και τούτο, πρωτίστως διότι η δυνατότητα των τακτικών δικαστηρίων ενός κράτους μέλους να βρίσκονται σε ευθεία συνεργασία με το ΔΕΕ δεν θα επέτρεπε εύκολα σε συνταγματικό δικαστήριο του ίδιου κράτους να μονοπωλήσει τον διάλογο μεταξύ

⁴⁰ Ο Π. Παυλόπουλος υποστηρίζει ότι ο πυρήνας του διάχτου χαρακτήρα του ελέγχου δεν θα θιγεί, εάν προβλεφθεί ότι κάθε δικαστής, εάν θεωρεί έναν νόμο ως αντισυνταγματικό, πρέπει «να τον παραπέμψει σε ειδικό δικαστήριο –όπως είναι π.χ. το ΑΕΔ – το οποίο και θα κρίνει το θέμα της συνταγματικότητάς του» (Βλ. Π. Παυλόπουλος, Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος ως προς τον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, *ό.π.*, σ. 73. Πρβλ. του ίδιου, Η αναθεώρηση του Συντάγματος. Υπό το πρίσμα της κοινοβουλευτικής εμπειρίας, Εκδοτικός οίκος Α. Α. Λιβάνη, 2010, σ. 315 και 317 επ.). Ωστόσο, ο πυρήνας του διάχτου χαρακτήρα του ελέγχου συνδέεται με την πλήρη αρμοδιότητα κάθε δικαστή να κρίνει την (αντι)συνταγματικότητα ενός νόμου και όχι απλώς να εγείρει ζήτημα αντισυνταγματικότητάς του, όπως συμβαίνει στη Γαλλία μετά την αναθεώρηση του 2008. Κατά τούτο, πρέπει μάλλον να γίνει δεκτό ότι, στην περίπτωση στην οποία αναφέρεται ο Π. Παυλόπουλος, ο έλεγχος θα παραμείνει παρεμπίπτων, θα πάψει, όμως, να είναι διάχτος.

⁴¹ Βλ. Χ. Ανθόπουλου, Η προοπτική του Συνταγματικού Δικαστηρίου, ΕφημΔΔ 1/2006, σ. 11 επ., ιδίως σ. 12.

⁴² Βλ. και Κ. Μενουδάκου, Το Συνταγματικό Δικαστήριο σε ένα σύστημα παρεμπίπτοντος ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, in Α. Μανιτάκη – Α. Φωτιάδου (επιμ.), Το Συνταγματικό Δικαστήριο σε ένα σύστημα παρεμπίπτοντος ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, *ό.π.*, σ. 1 επ., ιδίως σ. 9, Α. Ράντου, Η αναθεωρητική πρόταση δημιουργίας Συνταγματικού Δικαστηρίου στην Ελλάδα, in Α. Μανιτάκη – Α. Φωτιάδου (επιμ.), Το Συνταγματικό Δικαστήριο σε ένα σύστημα παρεμπίπτοντος ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, *ό.π.*, σ. 13 επ., ιδίως σ. 19, Χ. Γεραρή, Αναβάθμιση ή μετεξέλιξη του Ανωτάτου Ειδικού Δικαστηρίου, *ό.π.*, σ. 129.

⁴³ Πρβλ. Α. Μανιτάκη, Ο αυτεπάγγελτος δικαστικός έλεγχος της συμβατότητας των νόμων και οι όροι του παραδεκτού ενόψει του παρεμπίπτοντος χαρακτήρα του, [www. constitutionalism.gr](http://www.constitutionalism.gr), καταχώρηση 15.12.2010.

⁴⁴ Παρά τις αντίθετες απόψεις, τα παραπάνω χαρακτηριστικά του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων στη χώρα μας, ακόμη και αν, στο πλαίσιο της πραγματικής λειτουργίας αυτού του ελέγχου, έχουν γνωρίσει κάποια σχετική κάμψη ή αναδεικνύουν ορισμένα μειονεκτήματα, δεν έχουν, πάντως, αλλοιωθεί ούτε από την επίδραση του αυξημένου κύρους της νομολογίας των ανώτατων δικαστηρίων στο εσωτερικό των αντίστοιχων δικαιοδοσιών, ούτε από τις ειδικές αρμοδιότητες του ΑΕΔ, ούτε από τη διάταξη της παρ. 5 του άρθρου 100 του Συντάγματος μετά την αναθεώρηση του 2001, ούτε από τις μεταρρυθμίσεις της διοικητικής δικονομίας που εισήγαγε ο Ν. 3900/2010. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά θα αλλοιωθούν μόνον με την εισαγωγή ενός συνταγματικού δικαστηρίου στο οποίο θα συγκεντρωθεί ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων. Βλ., σχετικώς, Κ. Γιαννακόπουλου, Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, *ό.π.*, αρ. 41, 42 και 48 επ..

εθνικών δικαστηρίων και ΔΕΕ. Συναφώς, η νομολογία του ΔΕΕ δεν διευκολύνει τα συνταγματικά δικαστήρια να παρεμβαίνουν στον διάλογο που αναπτύσσεται μεταξύ τακτικών δικαστηρίων και ΔΕΕ, καθώς εξακολουθεί να γίνεται παγίως δεκτό ότι ο προαιρετικός χαρακτήρας της υποβολής ενός προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ είναι ανεξάρτητος από τους όρους υπό τους οποίους ο εθνικός δικαστής υποχρεούται, βάσει του εθνικού δικαίου, να μην εφαρμόζει εθνική διάταξη την οποία κρίνει αντισυνταγματική⁴⁵. Εξάλλου, το ΔΕΕ κάνει δεκτό ότι η υποχρέωση εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης απελευθερώνει τους τακτικούς δικαστές από την όποια δεσμευτικότητα προσδίδει στις αποφάσεις του συνταγματικού δικαστηρίου το εθνικό δίκαιο. Όπως κρίθηκε ρητώς στην υπόθεση *Križan*, «το άρθρο 267 ΣΛΕΕ έχει την έννοια ότι εθνικό δικαστήριο, όπως το αιτούν δικαστήριο, έχει την υποχρέωση να υποβάλει αυτεπαγγέλτως στο Δικαστήριο αίτηση προδικαστικής αποφάσεως ακόμη και όταν αποφαινεται κατόπιν αναπομπής μετά την αναίρεση της πρώτης αποφάσεώς του από το συνταγματικό δικαστήριο του οικείου κράτους μέλους και ακόμη και όταν εθνικός κανόνας επιβάλλει σε αυτό να λύσει τη διαφορά ακολουθώντας τη νομική θέση που διατυπώθηκε από το τελευταίο δικαστήριο»⁴⁶.

⁴⁵ Βλ., για παράδειγμα, την απόφαση της ΔΕΕ, 19.10.2010, C-555/07, *Küçükdeveci*, σκέψεις 54 και 55: «η ευχέρεια που παρέχει στον εθνικό δικαστή το άρθρο 267, δεύτερο εδάφιο, ΣΛΕΕ, να ζητήσει από το Δικαστήριο τη μέσω προδικαστικής αποφάσεως ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης πριν αποκλείσει την εφαρμογή εθνικής διατάξεως αντίθετης προς το δίκαιο αυτό δεν μπορεί, εντούτοις, να μετατρέπεται σε υποχρέωση για τον λόγο ότι το εθνικό δίκαιο δεν παρέχει στον εν λόγω δικαστή τη δυνατότητα να μην εφαρμόσει εθνική διάταξη την οποία κρίνει αντίθετη προς το Σύνταγμα παρά μόνο στην περίπτωση κατά την οποία η διάταξη αυτή έχει κηρυχθεί προηγουμένως αντισυνταγματική από το συνταγματικό δικαστήριο. Συγκεκριμένα, δυνάμει της αρχής της υπεροχής του δικαίου της Ένωσης, της οποίας απολαύει και η αρχή της απαγορεύσεως των διακρίσεων λόγω ηλικίας, αντίθετη εθνική κανονιστική ρύθμιση εμπίπτουσα στο πεδίο εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης δεν πρέπει να εφαρμόζεται. (...) Από τα ανωτέρω προκύπτει ότι ο εθνικός δικαστής, οσάκις επιλαμβάνεται διαφοράς μεταξύ ιδιωτών, δεν υποχρεούται αλλά έχει απλώς την ευχέρεια να υποβάλει στο Δικαστήριο αίτηση εκδόσεως προδικαστικής αποφάσεως σχετικά με την ερμηνεία της αρχής της απαγορεύσεως των διακρίσεων λόγω ηλικίας, όπως η αρχή αυτή συγκεκριμενοποιείται με την οδηγία 2000/78, πριν αποκλείσει την εφαρμογή διατάξεως της εθνικής κανονιστικής ρυθμίσεως η οποία κρίνεται αντίθετη προς την αρχή αυτή. Ο προαιρετικός χαρακτήρας της υποβολής προδικαστικού ερωτήματος είναι ανεξάρτητος από τους όρους υπό τους οποίους ο εθνικός δικαστής υποχρεούται, βάσει του εθνικού δικαίου, να μην εφαρμόζει εθνική διάταξη την οποία κρίνει αντισυνταγματική».

⁴⁶ Βλ. την απόφαση ΔΕΕ, 15.1.2013, C-416/10, σκέψη 73. Αξίζει να σημειωθεί ότι, στο ίδιο πνεύμα, η δυνατότητα ελεύθερης και άμεσης πρόσβασης κάθε εθνικού δικαστή στον μηχανισμό προδικαστικής παραπομπής έχει ως αποτέλεσμα να απελευθερώνει, ως ένα σημείο, και τα κατώτερα τακτικά δικαστήρια απέναντι στη δεσμευτικότητα των αποφάσεων των ανώτερων δικαστηρίων στο πλαίσιο της ίδιας δικαιοδοσίας. Συναφώς, το δικαστήριο που δεν αποφαινεται σε τελευταίο βαθμό πρέπει να είναι ελεύθερο να υποβάλει στο ΔΕΕ τα ερωτήματα τα οποία το απασχολούν, ιδίως όταν κρίνει ότι η νομική εκτίμηση που διατυπώθηκε από ανώτερο δικαστήριο θα μπορούσε να το οδηγήσει στην έκδοση απόφασης αντίθετης προς το ενωσιακό δίκαιο (βλ. την απόφαση ΔΕΕ, 9.3.2010, C-378/08, *ERG* κ.λπ., σκέψη 32). Εξάλλου, αντιβαίνει στο ενωσιακό δίκαιο το να δεσμεύεται, κατά το εθνικό δικονομικό δίκαιο, το εθνικό δικαστήριο, στο οποίο έχει αναπεμφθεί η υπόθεση από ανώτερο δικαστήριο που είχε επιληφθεί κατ' αναίρεση, από τις νομικές εκτιμήσεις του ανώτερου δικαστηρίου, εφόσον το κατώτερο αυτό δικαστήριο, που καλείται να αποφανθεί επί της υπόθεσης, κρίνει, λαμβάνοντας υπόψη την ερμηνεία που έχει δώσει το ΔΕΕ κατόπιν δικής του αίτησης, ότι οι εκτιμήσεις αυτές δεν είναι σύμφωνες με το δίκαιο της Ένωσης (βλ. τις αποφάσεις ΔΕΕ, 5.10.2010, *Elchinov*, C-173/09, σκέψη 32, και 15.9.2011, C-138/10, DP grup *EOOD*, σκέψη 47). Η παραπάνω νομολογία του ΔΕΕ μάλλον καθιστά αλυσιτελή και την πρόταση του Ν. Κ. Αλιβιζάτου να προβλεφθεί στο ελληνικό Σύνταγμα, αντί της ίδρυσης συνταγματικού δικαστηρίου, διάταξη «που να προβλέπει ότι οι αποφάσεις της Ολομέλειας των Ανώτατων Δικαστηρίων ισχύουν *erga omnes* και ότι, σε κάθε περίπτωση, δεσμεύουν τα κατώτερα δικαστήρια του οικείου κλάδου» (βλ. Ν. Κ. Αλιβιζάτου, Ποια δημοκρατία για την Ελλάδα μετά την κρίση; Για την αποκατάσταση των λέξεων και του νοήματός τους, Εκδόσεις Πόλις, 2013, σ. 135-136).

Στο πλαίσιο αυτό, η διάκριση της δικαιοδοσίας ελέγχου συνταγματικότητας από τη δικαιοδοσία ελέγχου συμβατότητας δημιουργεί σημαντικές θεσμικές εντάσεις μεταξύ των εμπλεκόμενων δικαιοδοτικών οργάνων. Τούτο αναδείχτηκε στην έντονη αντιπαράθεση που είχαν, στη Γαλλία, η Cour de cassation με το Conseil constitutionnel στην υπόθεση *Melki και Abdeli*, με αποτέλεσμα το γαλλικό Συνταγματικό Συμβούλιο να υποχρεωθεί να συνομολογήσει τα όρια των αρμοδιοτήτων του⁴⁷. Ακόμη πιο χαρακτηριστική ήταν, στην Τσεχία, η περίπτωση της υπόθεσης *Landtová*, στην οποία τα προδικαστικά ερωτήματα που έθεσε στο ΔΕΕ το Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο της Τσεχίας, υπερασπιζόμενο τη νομολογία του απέναντι στη νομολογία του Συνταγματικού Δικαστηρίου της ίδιας χώρας, δημιούργησαν ένταση στις σχέσεις μεταξύ του εν λόγω Συνταγματικού Δικαστηρίου και του ΔΕΕ. Στο πλαίσιο αυτής της έντασης, το τσέχικο Συνταγματικό Δικαστήριο, με απόφασή του στις 31.1.2012, έγινε το πρώτο τέτοιο δικαστήριο στην Ευρώπη που αρνήθηκε να εφαρμόσει απόφαση του ΔΕΕ, επικαλούμενο τη διασφάλιση της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας⁴⁸. Μετά από αυτό, όμως, το Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο της Τσεχίας υπέβαλε προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ (υπόθεση C-253/12) εάν «[α]παγορεύει το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε εθνικό δικαστήριο, το οποίο είναι το ανώτατο διοικητικό δικαστήριο του κράτους μέλους και του οποίου οι αποφάσεις είναι αμετάκλητες, να δεσμεύεται, βάσει της εθνικής νομοθεσίας, από τη νομολογία του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Τσεχικής Δημοκρατίας, σε περίπτωση που η νομολογία δεν είναι συμβατή με τη νομοθεσία της Ένωσης, όπως ερμηνεύεται από το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης»⁴⁹. Επιπλέον, στην Πορτογαλία, το γεγονός ότι το Συνταγματικό Δικαστήριο, με την απόφαση 353/2012, επιλήφθηκε του ελέγχου της συνταγματικότητας των μέτρων λιτότητας, κρίνοντας τα μεν αντισυνταγματικά αλλά επιτρέποντας τη συνέχισή της εφαρμογής τους⁵⁰, δεν εμπόδισε το Εργατοδικείο του Πόρτο (Tribunal do Trabalho do Porto) να αποστείλει προδικαστικά ερωτήματα στο ΔΕΕ (υποθέσεις C-128/12 και C-264/12) σχετικά με τη συμβατότητα των μέτρων αυτών με τον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ένωσης⁵¹. Τέλος, ακόμη και το Συνταγματικό Δικαστήριο της ισχυρής Γερμανίας έχει δεχτεί τα βέλη της νομολογίας του ΔΕΕ, το οποίο, στην απόφαση *Winner Wetten* έκρινε ότι τα γερμανικά τακτικά δικαστήρια που κρίνουν ότι η νομοθεσία σχετικά με το μονοπώλιο στοιχημάτων επί αθλητικών αναμετρήσεων είναι αντίθετη προς το δίκαιο της Ένωσης, δεν δεσμεύονται από την απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου να διατηρήσει μεταβατικώς τα αποτελέσματα της νομοθεσίας αυτής⁵².

⁴⁷ Βλ., σχετικώς, Κ. Γιαννακόπουλου, Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, ό.π., αρ. 78 επ..

⁴⁸ Βλ. A. Levade, L' identité constitutionnelle tchèque méconnue: quand la Cour constitutionnelle conteste une décision de la Cour de justice, *Constitutions* 2012, σ. 292 επ., M. Licková, Quand la Cour constitutionnelle tchèque défie la CJUE sur les pensions vieillesse (Décision de l'Ústavní Soud, 31 janvier 2012, «Holubec», Pl. 05/12), *Constitutions* 2012, σ. 304 επ., Σ. Βρύνα, *Aggressive Judges*. Το Συνταγματικό Δικαστήριο της Τσεχίας και ο πρώτος ultra vires έλεγχος του Δικαστηρίου ΕΕ, *ΤοΣ* 2011, σ. 999 επ., Γ. Αναγνωσταρά, Τσέχικο Συνταγματικό Δικαστήριο: Η κήρυξη ως αντισυνταγματικής προδικαστικής απόφασης του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, www.constitutionalism.gr, καταχώρηση 2.1.2013.

⁴⁹ Από αυτό το προδικαστικό ερώτημα υπεβλήθη τελικώς παραίτηση στις 23.1.2013. Βλ. τη σχετική διάταξη ΔΕΕ, 27.3.2013.

⁵⁰ ΕφημΔΔ 5/2012, σ. 628, σχόλιο Χ. Ακριβοπούλου.

⁵¹ Ας σημειωθεί ότι, με τη διάταξη ΔΕΕ, 7.4.2013, κρίθηκαν απαράδεκτα τα προδικαστικά ερωτήματα που υποβλήθηκαν στην υπόθεση C-128/12.

⁵² Βλ. την απόφαση ΔΕΚ, 8.9.2010, C-409/06, σκέψη 69: «λόγω της υπεροχής του άμεσα εφαρμοστέου δικαίου της Ένωσης, δεν μπορεί να συνεχίσει να εφαρμόζεται για μεταβατική περίοδο εθνική νομοθεσία περί κρατικού μονοπωλίου επί των στοιχημάτων επί των αθλητικών αναμετρήσεων η οποία, κατά τις

Σε τελική ανάλυση, ως πλέον κρίσιμη ενδεχόμενη συνεισφορά ενός συνταγματικού δικαστηρίου στη ρύθμιση των σχέσεων μεταξύ του εθνικού δικαίου και του δικαίου της Ένωσης θα μπορούσε να θεωρηθεί πρωτίστως η συγκρότηση μίας οργανωμένης συνταγματικής πολιτικής για την προβολή αντιπεριορισμών στη διαδικασία ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης στο πλαίσιο του παραδείγματος συνταγματικού πλουραλισμού που φαίνεται να επικρατεί, τα τελευταία χρόνια, στις σχέσεις μεταξύ της Ένωσης και των κρατών μελών. Αυτή η συνταγματική πολιτική, όμως, η οποία στηρίζεται κυρίως στην επίκληση της προστασίας της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας ως αντίβαρου στην εφαρμογή της αρχής της υπεροχής του δικαίου της Ένωσης⁵³, ενέχει και αναπαράγει κατ'ουσίαν μία συγκρουσιακή αντίληψη των σχέσεων μεταξύ της εθνικής και της ενωσιακής έννομης τάξης. Τούτο φάνηκε σαφώς από το γεγονός ότι, ενώ, στη νομολογία του Conseil constitutionnel και του Bundesverfassungsgericht, η παραπάνω επίκληση λειτουργεί, μέχρι στιγμής, στην πράξη, ως απλή επιφύλαξη⁵⁴, στην προαναφερθείσα υπόθεση *Landtová*, ενώπιον του τσέχικου Συνταγματικού Δικαστηρίου, έφτασε να μετατραπεί σε βάση ευθείας σύγκρουσης μεταξύ του εθνικού και του ενωσιακού δικαίου. Στην Ελλάδα, η απουσία συγκέντρωσης του δικαστικού ελέγχου των νόμων σε ένα συνταγματικό δικαστήριο εξηγεί, ως έναν βαθμό, την μη επίκληση από τους εθνικούς δικαστές της προστασίας της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας απέναντι στην υπεροχή του δικαίου της Ένωσης⁵⁵ και τη διαμόρφωση μίας φιλοευρωπαϊκής συνταγματικής πολιτικής, ο πυρήνας της οποίας διατυπώθηκε στην απόφαση 3470/2011 της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας ως «υποχρέωση εναρμόνισης των συνταγματικών διατάξεων με τους κανόνες του κοινοτικού δικαίου»⁵⁶. Συνεπώς, και για τον λόγο αυτόν, τυχόν ίδρυση ενός συνταγματικού δικαστηρίου μάλλον θα διαμόρφωνε θεσμικές συνθήκες ανατροπής αυτής της φιλοευρωπαϊκής πολιτικής και έντασης μεταξύ του εθνικού και του ενωσιακού δικαίου. Η δε αποδοχή της διαμόρφωσης τέτοιων συνθηκών, ιδίως στο πλαίσιο της κρίσης που διέρχεται η χώρα, δεν μπορεί να θεωρηθεί εύκολη στρατηγική επιλογή, ούτε για όσους ευελπιστούν ότι, μέσω ενός συνταγματικού δικαστηρίου, τελικώς θα διευκολύνεται η νομιμοποίηση των αποφάσεων της πολιτικής εξουσίας.

* * *

Η προηγηθείσα ανάλυση έδειξε ότι, στην παρούσα συγκυρία, η ίδρυση συνταγματικού δικαστηρίου στη χώρα μας δεν φαίνεται να είναι σκόπιμη. Από τη σκοπιά της εθνικής έννομης τάξης, η προοπτική μίας τέτοιας ίδρυσης ανακαλεί πάντοτε τις επισημάνσεις του Α. Σβώλου, ο οποίος, ήδη από το 1927, είχε τονίσει, ως προς την αρμοδιότητα δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, ότι «το λογικότερον, απλούστερον και χρησιμώτερον πάντων είναι η προκείμενη αρμοδιότης να ανήκη εις πάντα τα δικαστήρια της χώρας, ιδίως διότι θα εξασφάλιση εις πάντα διάδικον πολίτην την ευχέρειαν να υπεραπισθή εννόμως το Σύνταγμα· ο δε

διαπιστώσεις εθνικού δικαστηρίου, συνεπάγεται περιορισμούς ασύμβατους προς την ελευθερία εγκαταστάσεως και την ελεύθερη παροχή υπηρεσιών, εφόσον αυτοί δεν συμβάλλουν στον περιορισμό των σχετικών με τα στοιχεία δραστηριοτήτων κατά τρόπο συνεπή και συστηματικό.».

⁵³ Βλ., σχετικώς, Κ. Γιαννακόπουλου, Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, ό.π., αρ. 360 επ..

⁵⁴ *Idem*, αρ. 273.

⁵⁵ *Idem*, αρ. 367 επ. και, ιδίως, αρ. 370.

⁵⁶ Βλ. τη σκέψη 9 της εν λόγω απόφασης.

αποκλεισμός της ευχερείας ταύτης ‘ανοίγει μίαν των θυρών δι’ ων εισέρχεται εις τα Κράτη η απολυταρχία’ (Gneist). Επομένως, μία των εγγυήσεων της Δημοκρατίας είναι και αυτή»⁵⁷. Σε κάθε περίπτωση, όμως, από την ιδιαίτερη και πολύ σημαντική σκοπιά των σχέσεων του εθνικού με το ενωσιακό δίκαιο, τυχόν συγκέντρωση του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων με την ίδρυση συνταγματικού δικαστηρίου θα βρισκόταν καταρχήν σε αντίρροπη –και, μάλλον, συγκρουσιακή– τροχιά προς την τροχιά ανάπτυξης του διάχυτου ελέγχου της συμβατότητας των ίδιων νόμων με το δίκαιο της Ένωσης, προς την οποία συντονίζεται σχεδόν απολύτως το ισχύον ελληνικό σύστημα ελέγχου της συνταγματικότητάς τους. Άλλωστε, σε πολύ μεγάλο βαθμό, η παραπάνω συγκέντρωση του ελέγχου συνταγματικότητας θα ήταν αλυσιτελής, ιδίως αν ληφθούν υπόψη οι περιπτώσεις αποκλεισμού αυτού του ελέγχου και οι δυνατότητες υποκατάστασής του από τον έλεγχο συμβατότητας που παρέχει το δίκαιο της Ένωσης στα τακτικά εθνικά δικαστήρια.

Θα μπορούσε, λοιπόν, κανείς να υποστηρίξει ότι, υπό το πρίσμα της επίδρασης του ενωσιακού δικαίου στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, η ίδρυση ενός συνταγματικού δικαστηρίου αποτελεί μία –αν όχι ξεπερασμένη, τουλάχιστον– σοβαρώς αμφισβητούμενη επιλογή. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η εμμονή στην πρόταση αυτή είναι μάλλον ένδειξη μίας στρεβλής θεσμικής εξωστρέφειας. Από τη μία, αυτή η εμμονή αναπαράγει μία χαμηλή θεσμική αυτοεκτίμηση, στο πλαίσιο της οποίας αναζητείται, με κάθε τρόπο, η προσαρμογή της ελληνικής έννομης τάξης στα κυρίαρχα αλλοδαπά πρότυπα και αποφεύγεται η υπεράσπιση στοιχείων της εθνικής συνταγματικής παράδοσης, ακόμη και όταν τα στοιχεία αυτά, όπως συμβαίνει με τον διάχυτο έλεγχο συνταγματικότητας, συνάδουν απολύτως με την ευρωπαϊκή προοπτική της χώρας. Από την άλλη, το μείζον διακύβευμα, σήμερα, δεν είναι η μεταρρύθμιση της συνταγματικής δικαιοσύνης με σκοπό την ανάπτυξη μίας εθνικής συνταγματικής πολιτικής που θα αντιπαρατεθεί με την ενωσιακή έννομη τάξη. Κρίσιμη είναι η εξάντληση των περιθωρίων συγκρότησης μίας νέας συνταγματικής πολιτικής, τόσο σε εθνικό όσο και σε ενωσιακό επίπεδο, προς την κατεύθυνση της ανάπτυξης μίας κοινής και βιώσιμης συνταγματικής δομής, με πράγματι αυστηρούς θεμελιώδεις κανόνες που διασφαλίζουν ένα αξιόπιστο, φιλελεύθερο και κοινωνικό Κράτος Δικαίου.

⁵⁷ Βλ. Α. Ι. Σβώλου, Η έρευνα της συνταγματικότητας των νόμων υπό των δικαστηρίων, ό.π., σ. 232.